

**JAZIWSHÍ T.QAYÍPBERGENOVTÍN
SHÍĞARMALARÍNDA QOLLANÍLGÁN QARATPA
AĞZALARDÍN LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ
TÚRLERI**

¹*Seydullaeva Darigul, filologiya ilimleri kandidati*

²*Daniyarova Dilbar, Nókis mámleketlik pedagogikaliq instituti magistranti*

**LEXICO-SEMANTIC TYPES OF ADDRESS UNITS
USED IN THE WORKS OF WRITER**

T.KAIPBERGENOV

¹*Seydullayeva Darigul, Candidate of Philological Sciences*

²*Daniyarova Dilbar, Master's student of Nukus State Pedagogical Institute*

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ
ОБРАЩЕНИЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЯ**

Т.КАИПБЕРГЕНОВА

¹*Сейдуллаева Даригуль, кандидат филологических наук*

²*Даниярова Дильбар, магистрант Нукусского государственного педагогического института*

Annotation: Bul maqalada belgili qaraqalpaq jaziwshisi T.Qayipbergenovtiń kórkem shıǵarmalarında ushirasatuǵın qaratpa ağzalardıń leksika-semantikaliq túrleri tallanadi. Avtorlar qaratpalardıń stillik ózgesheliklerine, olardıń stilistikaliq júkleri hám kórkem shıǵarmadaǵı ekspressivlik funkciyalarına ayriqsha diqqat qaratqan. Tallaw barısında qaratpalar adam, tiri janzat, jansız nárse hám tábiyat qubilislarına qaratılıwına qarap klassifikasiyalanadi. Ásirese, tuńlawshiǵa hám avtordıń ózine qaratılǵan qaratpalardıń semantikaliq hám stilistikaliq kórinisleri tallanıp, olardıń obraz jaratiwdığı orni ashıp beriledi. Bul izertlew qaraqalpaq tili stilistikası sheńberinde qaratpa ağzalar menen baylanıshı ele tolıq úyrenilmegen táreplerdi jaqtulandırıwǵa xizmet etedi.

Tayanish sózler: Qaratpa ağzalar, leksika-semantikaliq túrler, stilistika, T.Qayipbergenov, qaraqalpaq tili, sintaksislik birlükler, ekspressivlik, obraz, uslub.

Abstract: This article analyzes the lexico-semantic types of address units found in the works of the famous Karakalpak writer T. Kaipbergenov. The authors pay special attention to the stylistic features of addresses, their stylistic functions, and expressive roles in literary works. In the analysis process, addresses are classified according to their focus on humans, living beings, inanimate objects, and natural phenomena. In particular, the semantic and stylistic manifestations of addresses directed at the listener and the author himself are analyzed, and their role in character creation is revealed. This research serves to illuminate previously unexplored aspects related to address units within the framework of Karakalpak stylistics.

Keywords: address units, lexico-semantic types, stylistics, T. Kaipbergenov, Karakalpak language, syntactic units, expressiveness, character, style.

¹e-mail:
darigul71@mail.ru

²e-mail:
daniyarovadilbarkaramad dinovna@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-7217-0625>

Аннотация: В данной статье анализируются лексико-семантические типы единиц обращения, встречающихся в художественных произведениях известного каракалпакского писателя Т.Кайыпбергенова. Авторы уделяют особое внимание стилистическим особенностям обращений, их стилистической нагрузке и экспрессивным функциям в художественном произведении. В процессе анализа обращения классифицируются по их направленности на человека, живое существо, неодушевленный предмет и явления природы. Особенно анализируются семантические и стилистические аспекты обращений, направленных на слушателя и на самого автора, раскрывается их роль в создании образа. Это исследование служит освещению еще не полностью изученных аспектов, связанных с единицами обращения в рамках стилистики каракалпакского языка.

Ключевые слова: единицы обращения, лексико-семантические типы, стилистика, Т.Кайыпбергенов, каракалпакский язык, синтаксические единицы, экспрессивность, образ, стиль.

KIRISIW. Qaraqalpaq til biliminde házirge shekem qaratpalardıń grammaticalıq formaları boyinsha ayırmız izertlewler júrgizilgen bolsa da, olardıń stilistikaliq waziyaparı, ásirese, kórkem tekstlerdegi qollanılıw ózgeshelikleri jeterli dárejede tallanbağan. Belgili jaziwshi T. Qayıpbergenovtıń shıgarmalarında ushırasatuǵın qaratpa aǵzalar tildi bayitiwshi, obraz kúsheytiwshi hám stillik qural sıpatında aktiv qatnasadı. Bul maqalada jaziwshınıń tekstlerinde ushırasatuǵın qaratpalar leksika-semantikalıq ózgesheliklerine qaray sistemalastırılıp, olardıń stillik hám semantikalıq júkleri jaqtılındırılıdı.

ÁDEBIYATLAR SHOLIWI. Qaraqalpaq tilinde kórkem shıgarmaniń tili sol tildiń tariyxı ushın derek sıpatında H.Hamidovtıń [9], D.Nasirov, O.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Sayitovlardiń[7], Sh.Ábdinazimovtıń[2], G.Qarlıbaevanıń[5] miynetlerinde alıp qaraldı. Al kórkem shıgarma tiliniń stillik ózgeshelikleri E.Allanazarovtıń [1], B.Yusupovaniń[10] izertlewlerinde sóz etiledi. Sonday-aq, ayırmız jurnal hám gazetalarda, kórkem shıgarmaniń tiline arnalǵan geypara maqalalar da járiyalındı.

Qaraqalpaq tilinde qaratpalardıń grammaticalıq ózgeshelikleri úyrenilgeni menen, onıń stillik qollanılıw ózgeshelikleri arnawlı túrde izertlenbegen. Asirese, kórkem shıgarmalarda qaratpalardıń hár qıylı stilistikaliq qurallar xızmetinde qollanılıwı hár tárepleme izertlewdi talap etedi.

IZERTLEW METODOLOGIYASI.

Maqalada sapa analizi (kvalitativ) metodları tiykarında jaziwshi T.Qayıpbergenovtıń bir neshe shıgarmaları tańlap alınıp, olardaǵı qaratpa aǵzalar aniqlanǵan hám leksika-semantikalıq, stilistikaliq jaqtan tallanǵan. Izertlewde ilimiý, kórkem hám

publicistikaliq usillarda ushırasatuǵın qaratpalar tematikalıq toparlarga bólínip, olardıń lingvistikaliq funkciyaları qarap shıgilǵan. Tallaw dawamında qaratpalardıń grammatica menen baylanıs dárejesi, ekspressivlik dárejesi, avtordıń estetikalıq maqsetine xızmet etiwi siyaqlı faktorlar esapqa alıngan. Sonday-aq, bar stilistikaliq ádebiyatlar menen salıstırmalı analizler júrgizilgen.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW. Qaraqalpaq tilinde gáp túrlishe kóriniske iye bolıwı mümkin. Usı kórinislerdi beriw ushın gáp oy pikirdi bildiriwdiń tiykarǵı birligi bolıp, baylanıs penen mazmundı jaqınlatiw ushın xızmet qıladı. Sintaksislik stilisitikanıń birlüklerin anıqlaw, bul tarawdiń predmetlerin belgilew bolıp, ritorikalıq soraw, gradaciya, ellipsis, anafora, epifora, antiteza, tákirarlaw kórkem poetikalıq sintaksistiń stilistikaliq quralları dep esaplanıldı. Mine, usınday stilistikaliq qural xızmetinde qaratpalar da qollanıladı.

Qaratpalar tiykarınan sóylewshiniń sózi qaratılǵan adam yamasa basqa bir predmetti, qubılıslardı bildiretuǵın sózler. Tiykarınan, qaratpalar aytılajaq oyǵa, pikirge basqanıń diqqatın awdariw, sóylewshiniń qatnasın bildiriw ushın qollanıladı.

Qaratpa aǵzalar gáptıń tiykarǵı aǵzaları siyaqlı kelisiw, basqarıw hám jupkerlesiwsı baylanısqa túspeydi. Olar gáptıń ulıwmaliq mazmuni yaki onıń bir aǵzasma qatnaslı boladı. Gáp ishinde ózine tán intonaciyalıq ózgesheliklerge iye bolıp, gáptıń basqa aǵzalarınan ayırlanıp aytıladi.

M.Dáwletov «Házirgi qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler» degen miynetinde: «Qaratpalar aytılajaq oyǵa, pikirge basqanıń diqqatın awdariw, sóylewshiniń qatnasın bildiriw ushın qollanıladı. Qaratpalar házirgi qaraqalpaq

ádebiy tilinde hár túrli stillerde kórkem ádebiyat hám publicistikada, kúndelikli gazeta betlerinde jiyi ushırasadı, - dep jazadı [4, 269].

Qaraqalpaq til iliminde stilistika jóninde, stilleriň funkcional xızmetleri jóninde ele sheshilmey atrǵan máseleler kóp. Qaraqalpaq tilindegi funkcionallıq stiller boyınsha ilimpaz E.Berdimuratovtúń monografiyalıq miynetí qaraqalpaq tiliniń stilistikasın izertlegen A.Bekbergenovtúń ilimiý miynetinde sóz etiledi. Sońǵı dáwirlerde kórkem shıǵarmalar tiliniń leksika-grammatikalıq hám stillik ózgeshelikleri boyınsha izertlewler alıp barılmaqta. Máselen, I.Yusupov shıǵarmalarında kelbetliklerdiń stillik qollanılıwı boyınsha B. Yusupovaniń «Kórkem shıǵarmalarda kelbetliklerdiń stillik qollanılıwı (I.Yusupov shıǵarmaları tiykarında) arnawlı izertlewinde sóz etiledi. G.Mambetnazarovaniń miynetinde dórendi atawishlardıń stillik qollanılıwı izertlengen [6]. D.Seydullaeva Ibrayım Yusupovtúń «Duzlı samallar» degen toplamında qollanılǵan epitet hám teńewlerge toqtap, olardıń stillik qollanılıw ózgesheliklerin kórsetip bergen [8].

Qaratpalardı óz ara sóylesiwlerde, gazeta-jurnallarda, kórkem sóz sheberleriniń dóretpelerinde, bayanatlarında jiyi ushiratamız. Onıń ilimiý stilden basqa barlıq stillerde qollanılıwıń kóriwge boladı. Biraq onıń tásirine, stillik qollanılıwına itibar berilmeydi. Funkcional stilleriň ayraqsha túri-kórkem ádebiyat stilinde sintaksislik kategoriyalardıń ózine tán qollanılıw ózgeshelikleri, kórkemlik imkaniyatları, individual-avtorlıq hám stillik qollanılıw ayırmashılıqları búgingi kúnge deyin qaraqalpaq til iliminde izertlenbey kiyatırǵan máselelerdiń biri.

Qaratpalar sóylewshiniń sózine qatnasa adam yamasa basqa bir obyekterdi bildiredi. Olar tiykarınan, leksika-semantikalıq jaqtan adam yamasa adamǵa qatnasa sózler, janlı hám jansız predmetler, tábiyat qubılışlarınıń atamalarına qatnasa bolıp keledi. Usı sıyaqlı qaratpalar leksika-semantikalıq ózgesheliklerine qaray, adamǵa qatnasa qaratpalar, janlı maqluqlarǵa qatnasa qaratpalar, jansız predmet, tábiyat qubılışlarına qatnasa qaratpalar bolıp bólinedi. Adamǵa qarata aytilǵan qaratpalar sóylewshi óz sózine tińlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın onıń atın, familiyasın, ataq-laqabin, belgisin aytıp shaqıradı. Adam mánisindegi qaratpalara janlı hám jansız predmet yamasa tábiyat qubılışına qarata aytılmayıdı. Sebebi, adam

mánisindegi qaratpalarda sanalı túrde dıqqat awdarıw, qaraw, kewil bóliw, juwap qaytarıw hám t.b. sıyaqlı ózgeshelikler bar.

Al, adamnan basqa janlı hám jansız predmetlerge, tábiyat qubılışlarına qarata aytılǵan qaratpalarda bunday ózgeshelik joq, tek sóylewshi óz sózin olarǵa qarata, tińlawshı retinde góana arnayıdı, solarǵa qarata sóyleydi. Sol predmetlerge qarata sóylew arqalı sóylewshi óziniń hár túrli kewil kúyin, súysiniw, kewili pitiw hám t.b. sezimlerin, qatnasların bildiredi.

Adamlarǵa qaratılǵan qaratpalar qollanılıwına qaray ekege bólinedi:

- 1) tińlawshıǵa qaratılǵan qartpalar;
- 2) sóylewshiniń ózine qaratılǵan qaratpalar

[4].

Tińlawshıǵa qaratılǵan qaratpalar. Olar kóbinese jekke tińlawshıǵa hám kóphilik tińlawshıǵa qaratla aytıladı.

Misali: Til degen buwınsız, *Qabil aǵa*, erk berseń kete beredi (T.Qayıpbergenov «Maman biy ápsanası», 136-bet).

Tińlawshıǵa qaratılǵan qaratpalar leksika-semantikalıq mánilerine qaray tómendegi túrlerge bólinedi:

Adamǵa qatnashı qaratpalar:

1) adamnıń atı hám familiyasın bildiriwshi qaratpalar: *Joldas Nájimov*, rayonniń ar-namısın qorǵawshıldı qorlıqlı jaǵdayǵa túsimyemden deytuǵın edińiz (T.Qayıpbergenov «Kózdiń qarashiǵı», 19-bet).

2) tuwısqanlıq qatnasti bildiriwshi qaratpalar: *Ulım*, hayal baslaǵan úy ońbas degen jaman gáp bar, sen, bul gápke isenbe... Kelin ogırı aqıllı kórinedi. Ne dese de aytqanına kón! — dep Palwanǵa táselle berdi (T.Qayıpbergenov «Tánhá ózińe málím sir», 120-bet).

3) kásip-óner hám mamanlıqtı bildiriwshi qaratpalar: *Mugallim inim*, — dedi bir kúni kútá jumsaqlıq penen, - jeti babasınan beri álipti tayaq dep bilmetyuǵın damnıń qızına azlap sawat ashtırǵanıń ushın sheksiz raxmet! (T.Qayıpbergenov «Tánhá ózińe málím sir», 93-bet).

4) jaqınlıq-doslıq mánisindegi qaratpalar: *Húrmetli miymانلار*, meniń palwan tórem keshiki. (T.Qayıpbergenov «Maman biy ápsanası», 126-bet).

5) húrmet-sıylasıq, ataq, lawazımlar mánisindegi qaratpalar: Bunday makannan binayı

ómirinde ayırılıp bolmas, *aqsaqal* (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler», 47-bet).

6) jinis bildiriwshi qartpalar: Qoy, *garri*, jumbaq qıla bermey aytshı, biyler asığıs qusayıdı, - dedi kempiri (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler», 28-bet).

7) erkeletiw-kishireytıw mánisindegi qaratpalar: Otıra góy, *Ernazarjan*, - dep qurǵa dawısladı.— Sızler ne aytasızlar? (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 375-bet).

8) ayaw-ashınıw mánisindegi qaratpalar: *Kózsız gúbelekler*, - dedi ol gúbirlenip, otqa súńgip ketetuǵınıñızǵa pámińiz jetpeydi... (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 257-bet).

9) jek kóriw, sógiw hám ayiplaw mánisindegi qaratpalar:

1. -*Há tili kesilgir*, - dedi Begis misqıllı kúlki menen. 2. *Zańgar*, urlıqtı sen emes, biz islegendey baqırasań-á!-dedi Begis (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 15-bet).

10) kek etiw mánisindegi qaratpalar: 1. *Ladan kúshik*, sen sóyleme, dep jekirindi Aydos. (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 59-bet). 2. Qızı úyge kirmey atırıp ákesiniń sózin sóylediń be, *shóje qoraz* (Sonda, 261-bet).

Sóylewshiniń ózine qaratılǵan qaratpalar: Qaratpa aǵzaniń bul túri sóylewshiniń ózine yamasa óz shıǵarmalarına bolǵan sezimlerin bildiredi. Qaratpanıń bul túri shayırkıń ózine qarata sóylewi arqalı sırtqı dúnyaǵa, óz zamanına bolǵan hár túrkı sezimlerin bildiredi. Misali: 1. *Sorh Perixan*, sen sirá baxıtlı bolıppediń? Bul duńyada tiriliǵıńnen baska ne baxıt bar edi? (T.Qayıpbergenov «Tánhá ózińe málım sir», 148-bet). 2. **Ay Aydos, Aydos**, saqal-shashiń ağarǵansha neshe qátelespediń – Bárhá óziń jol tabar ediń, jáne jol tap (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler», 287-bet).

Sóylewshiniń ózine qartalıǵan qartpalar jazıwshiniń ózine qarta sóylew arqalı sırtqı dúnyaǵa, óz zamanına bolǵan hár túrkı sezimlerin bildiredi. Bul mánidegi qaratpalar, til faktlerinde, kóbinese poeziyalıq shıǵarmalarda ushırasıdı. Kórip ótkenimizdey neytral tekstlerde qaratpalar tek adamǵa qarata, onıń atı, tuwısqanlıǵı, titulu hám t.b. aytılatuǵın bolsa, emocional-ekspressivlik mánige iye tekstlerde qartpalar tek ógana atap qoymay, sol

atalǵan adamǵa sıpatlama da beredi hám hár qıylı stilistikaliq kórkemlikke de iye boladı.

JUWMAQ. T.Qayıpbergenovtin shıǵarmalarında ushırasatuǵıń qaratpa aǵzalar tıldıń tek kommunikativlik emes, al ekspressivlik funkciyasın da atqaradı. Qaratpalar adamlar, tırı hám jansız nárseler, tábiyat qubılışları hám hárta avtordıń ózine qaratılǵan halda kórinip, kórkem sóylew quralı sıpatında obraz kúshin arttıradı. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq klassifikaciyası olardıń stillik múmkinshiliklerin ashıwǵa járdem beredi. Bul tallaw qaraqalpaq til bilimindegi stilistikaliq izleniwlerge úles qosadı hám keleshektegi izertlewler ushın metodologiyalıq tiykar bola aladı.

PAYDALANÍLĞAN ÁDEBIYATLAR:

1. Allanazarov E. Qaraqalpaq tilinde metaforalardıń stillik qollanılıwı. Nókis, 2022.
2. Эбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Ташкент, 2006.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
4. Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәpler. Нөкис, 1976.
5. Qarlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikaliq ózgeshelikleri. Nókis, 2017.
6. Мәмбетназарова Г. И.Юсупов қосықларында дөрөндө атауышлардың стильлик қолланылыуы. Нөкис, 1994.
7. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебият классиклери шығармаларының тили. Нөкис, 1995.
8. Seydullaeva D. I.Yusupoviń «Duzlı samallar» toplamında qollanılǵan epitet hám teńewler.//Túrkıy filologiyasınıń aktual máseleleri. Nókis, 2008.
9. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис, 1974.
10. Юсупова Б. И.Юсупов шығармалары тилинде келбетлиktiң стильлик хызметleri. Ташкент, 2014.